

TOMASZ SROGOSZ

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Polska
e-mail: tsrogosz@afm.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9753-8920

Rolnictwo rodzinne w prawie międzynarodowym*

Family farming in international law

L'agricoltura familiare nel diritto internazionale

Thirty years ago, Professor Aleksander Lichorowicz wrote about family farming in the age of expanding agribusiness. The topic is still relevant today, both from the perspective of national, EU and international law. However, it has not been considered in the Polish literature from the perspective of an internationalist lawyer. In particular, it is therefore worth asking the question of the impact of national laws on the domestic policy towards family farming? The article undertakes an analysis of the WTO's agricultural law and policy and their impact on the activities of the Bretton Woods and IFAD institutions. At the same time, initiatives standing in opposition to the concept of agribusiness promoted within the WTO are presented. Of importance here is the identification of the impact of Via Campesina on the development of soft law under the auspices of the UN and FAO. It turns out that the development of soft instruments contributes to the growing importance of family farming at the international level, which does not necessarily entail a break with the direction pushed by the WTO. The remedy for this state of affairs would be to consider developing an international agreement on the protection of family farming.

Keywords: family farming, international law, agribusiness, World Health Organisation, Via Campesina

Trent'anni fa il Professor Aleksander Lichorowicz ha affrontato la problematica dell'agricoltura familiare all'epoca dell'agroindustria in fase di sviluppo. Al giorno d'oggi l'argomento è sempre di attualità, sia dal punto di vista del diritto nazionale, comunitario sia internazionale. Nella letteratura polacca non è stato ancora inquadrato dal punto di vista di un

* Artykuł dedykowany prof. Aleksandrowi Lichorowiczowi z okazji jubileuszu 85-lecia urodzin.

giurista internazionalista. In particolare vale la pena porsi la domanda riguardante l'impatto del diritto all'autodeterminazione dei popoli sulla politica nazionale concernente l'agricoltura familiare. Nell'articolo ad analisi è stata sottoposta la legislazione e la politica agricola dell'OMC e il loro impatto sull'operato delle istituzioni di Bretton Woods e dell'IFAD. Sono state anche presentate iniziative contrarie all'idea di agroindustria promossa in seno all'OMC. Risulta anche importante determinare l'impatto di Via Campesina sullo sviluppo della soft law sotto gli auspici dell'ONU e della FAO. Come si può osservare lo sviluppo di strumenti non vincolanti contribuisce ad aumentare l'importanza dell'agricoltura familiare a livello internazionale, il che non equivale necessariamente a una rottura con la direzione imposta dall'OMC. Un rimedio a questo stato di cose potrebbe essere l'idea di sviluppare un accordo internazionale in materia di tutela dell'agricoltura familiare.

Parole chiave: agricoltura familiare, diritto internazionale, agroindustria, Organizzazione Mondiale della Sanità, Via Campesina

Wstęp

Problematyka rolnictwa rodzinnego była dotąd kojarzona przede wszystkim jako domena prawa krajowego lub unijnego. Z pewnością tak jest, biorąc pod uwagę to, że status gospodarstw rodzinnych – w tym ich pojęcie, wewnętrzna struktura organizacyjna, dziedziczenie czy polityka strukturalna – regulowany jest na poziomie państwowym. Jednak postępująca globalizacja handlu produktami rolnymi i związany z nią rozwój międzynarodowego prawa rolnego powodują, że rolnictwo w coraz większym stopniu podlega oddziaływaniu prawa międzynarodowego publicznego, zarówno w postaci *hard law*, jak i *soft law*. W literaturze poświęconej międzynarodowemu prawu rolnemu zwraca się nawet uwagę na to, że rolnictwo rodzinne w XXI wieku jest głównym filarem światowego bezpieczeństwa żywnościowego¹.

Istotne znaczenie rolnictwa rodzinnego podkreślał Profesor Aleksander Lichorowicz, który zajmował się tym zagadnieniem z pozycji polskiego prawnika agrarysty, nawiązując zarazem do rozwiązań ustawowych przyjętych w innych państwach². Zauważał przy tym zjawisko ścierania się „w polityce i ekonomice rolnej świata zachodniego” dwóch modeli gospodarstwa rolnego: modelu przedsiębiorstwa rolnego (*agribusiness*) i modelu gospo-

¹ H. Johnson, *International Agricultural Law and Policy: A Rights-Based Approach to Food Security*, Cheltenham 2018, s. 19.

² A. Lichorowicz, *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok 2000; idem, *O instytucji rodzinnego gospodarstwa rolnego*, „Rejent” 1996, nr 7/8, s. 31–50.

darstwa rodzinnego. Według niego ten pierwszy jest właściwy dla krajów anglosaskich, a drugi przeważa w Europie Zachodniej, zarówno w krajach romańskich, jak i w krajach grupy germańskiej³. Na temat różnic między tymi modelami pisał następująco: „model przedsiębiorstwa rolnego bazuje na dużych jednostkach produkcyjnych, o charakterze anonimowym, działających najczęściej jako podmioty prawa handlowego; natomiast rodzinny model gospodarstwa rolnego bazuje na jednostkach mniejszych powiązanych z konkretną rodziną rolniczą i bazujących na jej pracy”⁴. Wskazywał pozytywne i negatywne cechy gospodarstwa rodzinnego. Do pierwszych zaliczył m.in.: odporność na fluktuacje cen na rynku, elastyczność produkcji odpowiadającą interesom ochrony środowiska i potrzebom rynku rolnego, brak anonimowości, poczucie odpowiedzialności za losy rolnictwa, utrzymanie i ugruntowanie elementów narodowych w gospodarce danego kraju, mniejszy koszt związany z popieraniem rozwoju rolnictwa rodzinnego. Do drugich zaliczył natomiast: słabość kapitałową, słabą podatność na specjalizację produkcji, małą liczbę rąk do pracy i brak środków finansowych na uzupełnianie ich siłą najemną, wyższy jednostkowy koszt produkcji, mniejszą podatność na rozwijające się różnorodne formy kooperacji produkcyjnej w rolnictwie⁵.

Zdając sobie sprawę z tego, że polityka rolna należy do kompetencji ustawodawczych państw oraz kompetencji Unii Europejskiej dzielonych z państwami członkowskimi, nie można zapominać o wpływie prawa międzynarodowego publicznego. Okazuje się bowiem, że w porządku międzynarodowoprawnym funkcjonuje pojęcie *family farming*. Należy więc się zastanowić, w jakim stopniu normy prawa międzynarodowego i dokumenty o statusie *soft law* mogą oddziaływać i czy w ogóle oddziałują na politykę rolną państw, w tym Polski, oraz Unii Europejskiej. Celem artykułu jest odpowiedź na pytania: Czy na poziomie międzynarodowoprawnym dostrzeżono zalety rolnictwa rodzinnego, czy wręcz przeciwnie – forsuje się model przedsiębiorstwa rolnego (*agribusiness*)? Czy nie należy zastanowić się nad opracowaniem wielostronnej umowy międzynarodowej w sprawie rolnictwa rodzinnego? Wobec tak postawionego celu w pierwszej kolejności należy poddać analizie uregulowania Światowej Organizacji Handlu, a przede wszystkim porozumienia w sprawie rolnictwa⁶. Mimo że nie dotyczą one *explicite* kształtowania ustroju rolnego w państwach członkowskich WTO,

³ A. Lichorowicz, *Status prawny...*, s. 11.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, s. 11–13.

⁶ Agreement on Agriculture, Marrakesh 15.4.1994, Agreement establishing the World Trade Organization, annex 1A, UNTS vol. 1867, s. 410 (Dz. U. z 1996 r., Nr 9, poz. 54).

to na ich podstawie można określić kierunek polityki WTO w tym zakresie. Następnie warto sięgnąć do innych dokumentów międzynarodowych, opracowanych głównie w ramach Organizacji do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO). Nie można przy tym jednak zapominać, że dyskusja na temat rolnictwa rodzinnego została podjęta na forum międzynarodowym z inicjatywy Via Campesina, która stanęła w opozycji do WTO.

1. Światowa Organizacja Handlu

Do Rundy Urugwajskiej GATT (1986–1994) rolnictwo pozostawało poza sferą zainteresowania światowych inicjatyw zajmujących się handlem międzynarodowym. Dopiero w ramach negocjacji prowadzonych podczas Rundy, przede wszystkim za namową Stanów Zjednoczonych, zdecydowano się na „ustanowienie rzetelnego i opartego na prawach rynku systemu handlu rolnego” oraz „podjęcie procesu reform poprzez negocjacje zobowiązań dotyczących protekcji i wsparcia oraz ustanowienia wzmocnionych i skuteczniejszych reguł i dyscyplin GATT”. Zakładanym celem regulacji dotyczących rolnictwa miało być osiągnięcie istotnej i stopniowej redukcji protekcji i wsparcia w sektorze rolnym, realizowanej w uzgodnionym czasie i prowadzącej do złagodzenia restrykcji oraz zakłóceń na światowych rynkach rolnych⁷. Podejście Stanów Zjednoczonych do rolnictwa w wymiarze globalnym (w WTO mówi się o *global agriculture*⁸) prezydent George W. Bush przedstawiał następująco: „Chcę, żeby Ameryka wyżywiła świat; tracimy kilka wspaniałych możliwości, nie tylko na naszej półkuli, ale na całym świecie; są to możliwości dla ludzi, którzy zarabiają na życie... to są możliwości dla ludzi pracy”⁹. W wypowiedzi Busha można było między wierszami dostrzec wsparcie interesów amerykańskich korporacji transnarodowych trudniących się produkcją i dystrybucją płodów rolnych i żywności. Podnosi się, że opracowywane na przełomie lat 80. i 90. XX wieku założenia porozumienia WTO w sprawie rolnictwa faworyzowały i promowały agrobiznes w postaci dominujących na rynku globalnym przed-

⁷ Zob. preambułę do porozumienia WTO w sprawie rolnictwa. Por. T. Srogosz, *Międzynarodowe prawo żywnościowe*, Warszawa 2020, s. 176–177.

⁸ Sz.E. Késmárki-Gally, L. Fenyvesi, *Tendencies and Challenges in Global Agriculture*, „Problems of World Agriculture” 2012, nr 12 (3), s. 47–53.

⁹ Public Papers of the Presidents of the United States: George W. Bush, 2001, s. 694–697; Remarks to Agricultural Leaders, 18.06.2001, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-2001-book1/html/PPP-2001-book1-doc-pg694.htm> [dostęp: 22.02.2024].

siębiorstw rolnych (np. Phillip Morris, Cargill, Nestle, Procter & Gamble, Unilever)¹⁰.

Forsowanym przez Stany Zjednoczone założeniem porozumienia WTO w sprawie rolnictwa była liberalizacja handlu (dlatego można stwierdzić, że porozumienie, wbrew nazwie, nie odnosi się *stricte* do rolnictwa, lecz do rynku rolnego, czyli handlu produktami rolnymi). Środkami prowadzącymi do tak określonego celu, czyli otwarcia krajowych rynków rolnych, miały być: 1) stopniowa redukcja barier protekcyjnych związanych z taryfami oraz minimalnymi i obecnymi kontyngentami handlowymi; 2) ograniczanie wsparcia krajowego dla rolnictwa, które miałyby zakłócać międzynarodowy obrót produktami rolnymi; 3) stopniowa redukcja subsydiów wywozowych¹¹.

W doktrynie oraz w środowiskach rolniczych podnosi się, że porozumienie WTO w sprawie rolnictwa doprowadziło w istocie do przekształcenia produkcji żywności w biznes, który został w znacznej mierze zawłaszczony przez nieliczne podmioty funkcjonujące na rynku. Z jednej strony wskazuje się, że porozumienie nie sprzyja rozwojowi rodzimego rolnictwa w państwach półkuli południowej, czyli regionach postkolonialnych (niegdyś nazywanych Trzecim Światem). Z drugiej strony zarzuca się, że prowadzi ono do ekspansji przedsiębiorstw rolnych (agrobiznesu) kosztem funkcjonowania rolnictwa rodzinnego¹². Przyczyną tego stanu były trzy wspomniane wyżej filary porozumienia WTO w sprawie rolnictwa.

Pisząc o polityce WTO dotyczącej rolnictwa, należy wspomnieć o instrumentach, które były przedmiotem Rundy Urugwajskiej, lecz zostały ujęte w innych umowach międzynarodowych¹³ – o środkach sanitarnych i fitosanitarnych oraz o prawie własności intelektualnej. Krajowe środki sanitarne i fitosanitarne, tak jak opłaty taryfowe, wsparcie krajowe dla rolnictwa i subsydia eksportowe, były traktowane w dobie GATT jako bariery

¹⁰ M. Ritchie, K. Dawkins, *WTO Food and Agricultural Rules: Sustainable Agriculture and Human Rights to Food*, „Minnesota Journal of Global Trade” 2000, t. 9, s. 16.

¹¹ T. Srogosz, *Międzynarodowe prawo...*, s. 177.

¹² A. Mittal, M. Kawaai, *Freedom to Trade? Trading Away American Family Farms*, <https://www.oaklandinstitute.org/freedom-trade-trading-away-american-family-farms> [dostęp: 23.02.2024].

¹³ Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, UNTS vol. 1867, s. 493 (Dz.U. z 1996 r., Nr 9, poz. 54); Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (as amended on 23 January 2017), Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, UNTS vol. 1869, s. 299 (Dz.Urz. UE L 336 z 1994 r., s. 214).

protekcjonistyczne w handlu artykułami rolnymi. Warunkiem liberalizacji globalnego rynku rolnego było więc poddanie środków sanitarnych i fitosanitarnych mechanizmom międzynarodowym (m.in. w ramach Komisji Codex Alimentarius FAO/WTO oraz Światowej Organizacji Zdrowia Zwierząt). Równocześnie z liberalizacją handlu postępowała kumulacja uprawnień związanych z uprawą roślin i hodowlą zwierząt w centrach korporacji rolniczych o charakterze międzynarodowym. Przejawem takiego procesu był rozwój własności intelektualnej w rolnictwie, zapoczątkowany przez międzynarodową konwencję o ochronie nowych odmian roślin¹⁴, a kontynuowany przez WTO na podstawie porozumienia TRIPS.

Powyższa polityka WTO skutkowałą radykalnym spadkiem cen produktów rolnych, który prowadził z kolei do zmniejszenia dochodów gospodarstw rolnych. Rolnicy zostali zmuszeni do powiększania swoich areałów i większego zużycia środków chemicznych w produkcji¹⁵. Kryzys gospodarstw rolnych pogłębiało jeszcze ograniczanie wsparcia państwowego. Można zatem stwierdzić, że instrumenty WTO wiązały się z osłabieniem pozycji rolnictwa rodzinnego na rynku z korzyścią dla agrobiznesu i szkodą dla ekosystemów¹⁶. Wniosek taki potwierdzają badania przeprowadzone na zlecenie FAO¹⁷. Wypieranie rolnictwa rodzinnego przez agrobiznes stworzyło dodatkowo warunki dla procederu, który znany jest pod nazwą *land grabbing*¹⁸. Poza tym zubożenie gospodarstw rodzinnych i rosnąca siła ponadnarodowych korporacji rolnych wynikała nie tylko z liberalizacji handlu, ale także z monopolizacji własności intelektualnej. Rosnące ceny opatentowanych przez

¹⁴ International Convention for the Protection of New Varieties of Plants, Paris 2.12.1961, zrewidowana w Genewie 10.11.1972, 23.10.1978 i 19.03.1991, Dz.Urz. UE, 22.7.2005, L 192/63.

¹⁵ M. Ritchie, K. Dawkins, *WTO Food...*, s. 21–22.

¹⁶ V. Faraoni, *Rethinking the Right to Food: How the Food Sovereignty Movement (Via Campesina) Challenges the Human Rights System*, Padova 2021, s. 21.

¹⁷ FAO Symposium On Agriculture, Trade And Food Security: Issues And Options In The Forthcoming Wto Negotiations From The Perspective Of Developing Countries, Geneva, 23–24 September 1999, SESSION II b: Experience with the implementation of the Uruguay Round Agreement on Agriculture – developing country experiences (based on case studies), Paper No. 3, Synthesis of country case studies, <https://www.fao.org/3/x3065E/x3065E.htm> [dostęp: 25.02.2024].

¹⁸ A. Łukaszewicz, *Grabież ziem uprawnych (land grabbing) jako nowa forma imperializmu*, „Wiś i Rolnictwo” 2012, nr 4 (157), s. 36–52; R. Pastuszko, *Land grabbing. Podstawowe zagadnienia prawne*, „Studia Iuridica Lublinsia” 2017, t. 26, nr 1, s. 147–156; L. Cotula, S. Vermuelen, R. Leonard, J. Keeley, *Land Grab or Development Opportunity? Agricultural Investment and International Land Deals in Africa*, FAO-IIED-IFAD 2009.

te korporacje (np. Monsanto) nasion i odmian roślin były nieosiągalne dla gospodarstw rodzinnych, szczególnie w państwach Południa¹⁹.

Chociaż instrumenty WTO nie dotyczyły bezpośrednio polityki strukturalnej w rolnictwie krajowym, lecz handlu międzynarodowego, to pośrednio miały i mają znaczący wpływ na ustrój gospodarstw rolnych w poszczególnych państwach. W ostatnich latach WTO stara się nieco złagodzić swą retorykę, co w żadnym razie nie jest sygnałem zmiany polityki organizacji. Jest to raczej nic nieznaczący ukłon w stronę inicjatyw międzynarodowych, w tym Organizacji Narodów Zjednoczonych, zwracających coraz większą uwagę na problem kryzysu rolnictwa rodzinnego w skali globalnej. Pod auspicjami WTO zorganizowano np. 2 października 2014 r. konferencję pt. „Trade and family farming – opportunities and challenges”. Ciekawe jest to, że kwestia gospodarstw rodzinnych traktowana jest przez WTO jako „nowe i konstruktywne” wyzwanie w stosunku do „starych” problemów rolnictwa. W umiejętny sposób odwrócono pod auspicjami WTO podejście do rolnictwa – model przedsiębiorstwa rolnego jest czymś normalnym i „starym”, natomiast model gospodarstwa rodzinnego „wyzwaniem na przyszłość” i czymś „nowym”!²⁰

2. System Bretton Woods i IFAD

Analizując globalne podejście do rozwoju rolnictwa, należy przyjrzeć się instytucjom międzynarodowym, które realizują funkcje operacyjne w ra-

¹⁹ C. Correa, *TRIPS-related Patent Flexibilities and Food Security: Options for Developing Countries. Policy Guide*, QUNO-ICTSD 2012, s. 2, <https://quno.org/resource/2012/9/trips-relatedpatent-flexibilities-and-food-security-options-developing-countries>; O. de Schutter, *Seed Policies and the Right to Food: Enhancing Agrobiodiversity and Encouraging Innovation. A/64/170. Report presented to the UN General Assembly (64th session)*, 2009; E.K. Oke, *Do Agricultural Companies that Own Intellectual Property Rights on Seeds and Plant Varieties have a Right-to-Food Responsibility?*, „Science, Technology & Society” 2020, t. 25, s. 146.

²⁰ Therefore, the issue of family farming can help to break up with the old, hardened conflict lines and bring the discussion about trade and agriculture on a new, constructive base (https://www.wto.org/english/forums_e/public_forum14_e/pf14wks_e/ws21_e.htm [dostęp 26.01.2024]). Co ciekawe, czworo prelegentów nie miało nic wspólnego z rolnictwem rodzinnym; przykładowo jeden z nich, Luis Miguel Etchevehere, były minister rolnictwa Argentyny, jest prawnikiem, dyrektorem argentyńskiej gazety, przedsiębiorcą na rynku nieruchomości i na rynku rolnym; za jego kadencji doszło do zamknięcia wielu gospodarstw rolnych na skutek kryzysu hodowlanego; podczas kontroli prowadzonych w jego przedsiębiorstwach rolnych wykryto wiele nieprawidłowości, w tym proceder pracy przymusowej (<https://www.minutouno.com/economia/campo/detectan-trabajadores-negro-s-del-titular-la-sociedad-rural-argentina-n324517> [dostęp: 26.02.2024]).

mach programów, funduszy i projektów. Stworzone po II wojnie światowej mechanizmy współpracy międzynarodowej na czele z Organizacją Narodów Zjednoczonych tworzą bowiem system naczyń połączonych, do którego należy zaliczyć: WTO, Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz Międzynarodowy Fundusz Rozwoju Rolnictwa. Z tego wynika, że instytucje o kompetencjach operacyjnych, czyli organy Bretton Woods i IFAD, w istocie działają w ramach koncepcji rolnictwa i handlu produktami rolnymi wypracowanej przez WTO. Takie założenie znalazło zresztą wyraz w normie prawnej wynikającej z art. III ust. 5 porozumienia ustanawiającego WTO, w którym określono obowiązek współpracy WTO z instytucjami Bretton Woods „w celu osiągnięcia większej spójności w globalnej polityce ekonomicznej”²¹. Na tej podstawie WTO zawarła porozumienia o współpracy z Bankiem Światowym i Międzynarodowym Funduszem Walutowym²².

W konsekwencji zarówno Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, jak i Międzynarodowy Fundusz Rozwoju Rolnictwa uwzględniają w swojej działalności koncepcję liberalizacji handlu produktami rolnymi w skali globalnej wypracowaną podczas Rundy Urugwajskiej. Nie wynika to wprost z dokumentów tych instytucji, ale raczej z analizy programów, projektów i funduszy przez nie realizowanych. Mimo że public relations tych instytucji zakłada od pewnego czasu wsparcie dla biedniejszych gospodarstw rodzinnych²³, to największe środki finansowe nadal przeznaczane są na rozwój agrobiznesu. W dokumentach i polityce Banku Światowego wyjaśniono to w następujący sposób: „tam, gdzie praktykuje się już uprawę drobnorolną, inwestycje na dużą skalę mogą generować duże korzyści, zapewniając dostęp do rynków i technologii; w Meksyku niektórzy wielec inwestorzy (Nestlé, Bimbo, Maseca, Comercial Mexicana, Monsanto i Pepsi) zwiększyli dostęp do pakietów technicznych i rynków poprzez partnerstwa z grupami lokalnymi; w rezultacie poprawiły się warunki życia uczestniczących społeczności [...]”²⁴. Międzynarodowa Korporacja Finansowa, afiliowana przy Banku Światowym, przeznacza rocznie około 3 bilionów

²¹ Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Marrakesh 15.04.1994, UNTS vol. 1867, s. 3 (Dz. U. z 1995 r., Nr 98, poz. 483).

²² https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/wto_wb_e.htm [dostęp: 27.02.2024].

²³ The International Year of Family Farming. IFAD's Commitment and Call for Action, <https://www.ifad.org/documents/38714170/40321474/IYFF.pdf/9d048637-367f-4015-a71d-5cd791d3b81c> [dostęp: 27.02.2024].

²⁴ K. Deininger, D. Byerleewith, J. Lindsay, A. Norton, H. Selod, M. Sticklers, *Rising Global Interest in Farmland: Can It Yield Sustainable and Equitable Benefits?*, Washington DC 2011, s. 67.

dolarów na projekty związane z agrobiznesem²⁵. W konsekwencji nieuniknione jest finansowanie projektów wspierających transnarodowe korporacje rolnicze i spożywcze w ramach projektów Banku Światowego, nawet – jak to ukazał powyższy fragment publikacji *Rising Global Interest in Farmland: Can It Yield Sustainable and Equitable Benefits?* – kiedy na pierwszy rzut oka projekt dotyczy rolnictwa rodzinnego. Co więcej, zarzuca się, że projekty Banku Światowego doprowadziły do bezpośredniego zagrożenia dla zdrowia i życia ponad 3 milionów ludzi, przede wszystkim na skutek przymusowych wysiedleń z rodzinnych ziem. Za przykład podaje się projekty „The Chad Cameroon Pipeline Project” oraz „The Lesotho – South Africa Water project”²⁶. Naruszanie praw społeczności lokalnych, w tym interesów gospodarstw rodzinnych, zdarzało się także w praktyce IFAD. Projekt „Vegetable Oil Development” zakładał np. podniesienie zdolności produkcyjnych lokalnych producentów i zwiększenie zaopatrzenia lokalnych społeczności w warzywa²⁷. Fakty przedstawiały się jednak inaczej. Podczas realizacji doszło do: naruszenia prawa ludów tubylczych do własności (ziemi), pozbawienia ich dostępu do zasobów naturalnych i energii, pogorszenia sytuacji życiowej, w tym związanej z zatrudnieniem, wzrostu cen ziemi, destrukcji lokalnej ekonomii, naruszenia prawa do zdrowia poprzez używanie środków chemicznych w hodowli roślin, znaczącego pogorszenia bezpieczeństwa żywnościowego, utraty dziedzictwa kulturowego, zaniku bioróżnorodności oraz grabieży lasów²⁸.

3. La Via Campesina

Równoległe z koncepcją liberalizacji międzynarodowego rynku rolnego rodził się wiejski ruch „antyliberalny”, szczególnie w Ameryce Południowej. Cięcia wydatków na dofinansowanie rolnictwa ze strony państw Ameryki

²⁵ <https://www.ifc.org/en/what-we-do/sector-expertise/agribusiness-forestry> [dostęp: 27.02.2024].

²⁶ N. Gulali, *The World Bank in Africa: An Analysis of World Bank Aid and Programmes in Africa and Their Impact*, <https://www.realityofaid.org/wp-content/uploads/2018/12/1-The-World-Bank-in-Africa-An-analysis-of-World-Bank-aid-and-programmes-in-Africa-and-their-impact.pdf> [dostęp 27.02.2024]; T. Srogosz, *Political Rights in Law and Practice of the World Bank*, w: B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Bauknecht, G. Dammacco (red.), *Human Rights, Spiritual Values and Global Economy*, South Jordan 2011, s. 145–152.

²⁷ <https://www.ifad.org/en/web/ioe/evaluation/asset/39826902> [dostęp: 23.09.2019].

²⁸ *A Study on Land Grabbing Cases in Uganda*, National Association of Professional Environmentalists, Uganda 2012, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Full_Report_3823.pdf [dostęp: 23.09.2019]; T. Srogosz, *Międzynarodowe prawo...*, s. 105–106.

Łacińskiej w latach 70. i 80. ubiegłego wieku, z jednej strony związane z ubożeniem budżetów, z drugiej – z postępem polityki neoliberalnej, zmobilizowały rolników do działania, w tym tworzenia załączków ruchów przekraczających granice jednego państwa. Konsolidacja inicjatyw chłopskich nasiliła się jeszcze po powstaniu WTO. Ich założenia opierały się na połączeniu idei antyliberalnych i antykorporacyjnych z tradycją myśli antykolonialnej i tubylczej, w której istotną rolę odgrywała harmonia z Naturą. Z dzisiejszej perspektywy można powiedzieć, że złożony z rolników, studentów, tubylców i nauczycieli rodzący się ruch chłopski miał ekologiczne oblicze i przeciwstawiał się uprzemysłowionej wizji rolnictwa forsowanej przez państwa rozwinięte i korporacje ponadnarodowe²⁹.

Pierwsza konferencja La Via Campesina odbyła się w maju 1993 r. w Mons (Belgium). Jej uczestnicy ustalili, że głównym celem politycznym nowej organizacji będzie ochrona praw i interesów gospodarstw rodzinnych w kontekście liberalizacji handlu produktami rolnymi³⁰. Można stwierdzić, że od początku organizacja była żarliwym apologetą rolnictwa rodzinnego, które stawiano w opozycji do rozwijanego w ramach WTO modelu przedsiębiorstwa rolnego. W Deklaracji z Mons (1993) stwierdzono: „logika maksymalizacji produkcji i promocji eksportu rolnego pozbawia większości państw Trzeciego Świata możliwości zaspokojenia swoich podstawowych potrzeb i prowadzi do intensywnego zindustrializowanego rolnictwa w państwach rozwiniętych, co przyczynia się do zanikania małych i średnich producentów”. Dlatego jeden z postulatów zgłoszonych w deklaracji dotyczył „prawa drobnych rolników [małych gospodarstw – T.S.] do życia na wsi”³¹.

Co istotne, z perspektywy prawa międzynarodowego publicznego La Via Campesina nie posiada podmiotowości prawnej. Jest ona międzynarodowym „ruchem” zrzeszającym krajowe organizacje rolników. Nie jest organizacją międzyrządową. Można ją raczej zaliczyć do międzynarodowych organizacji pozarządowych, choć najczęściej używanym pojęciem jest właśnie „ruch”. Taki status od początku osłabiał zdolności oddziaływania Via Campesina na forum międzynarodowym w porównaniu chociażby z WTO, instytucja-

²⁹ M.E. Martínez-Torres, P.M. Rosset, *La Via Campesina: the Birth and Evolution of a Transnational Social Movement*, „The Journal of Peasant Studies” 2010, t. 37 (1), s. 151–155; V. Faraoni, *Rethinking...*, s. 14.

³⁰ M.E. Martínez-Torres, P.M. Rosset, *La Via Campesina...*, s. 157.

³¹ <https://viacampesina.org/en/mons-declaration/> [dostęp: 28.02.2024]; co ciekawe, wśród sygnatariuszy deklaracji była „Solidarność”, która teraz już nie widnieje, tak jak żadna inna polska organizacja, na liście europejskich członków La Via Campesina. Zob. <https://viacampesina.org/en/who-are-we/regions/europe/> [dostęp: 28.02.2024].

mi Bretton Woods czy FAO. Nie przeszkodziło to jednak w coraz bardziej skutecznej walce, która została dostrzeżona na poziomie międzyrządowym, wbrew początkowym oporom i wyraźnej niechęci uznanych instytucji międzynarodowych, w tym FAO.

Mimo instytucjonalnej słabości, wynikającej z braku podmiotowości międzynarodowoprawnej, Via Campesina z czasem wzmocniła swoją pozycję i znaczenie w społeczności międzynarodowej. Już na drugiej konferencji w Tlaxcala w 1996 r. stwierdzono, że jednym z celów jest zwrócenie uwagi FAO, WTO, Banku Światowego, ONZ lub Międzynarodowej Organizacji Pracy na postulaty organizacji³². Dla tematyki niniejszego artykułu najważniejsze punkty programu i polityki Via Campesina to: rozwijanie uczciwego rynku rolnego z udziałem producentów i konsumentów oraz mechanizmami antydumpingowymi; przeciwdziałanie monopolizacji własności intelektualnej genetycznych zasobów naturalnych³³; ochrona i rozwój rolnictwa opartego na tradycyjnej wiedzy; ochrona prawa do ziemi rodzimych rolników³⁴; ochrona rolnictwa rodzinnego (*peasant agriculture*), które gwarantuje redukcję głodu, ubóstwa i marginalizacji oraz jest fundamentem suwerenności żywnościowej³⁵; rozwijanie praw rolników na forum międzynarodowym³⁶; promowanie suwerenności żywnościowej, agroekologii, odnawialnych źródeł energii, tradycyjnych sposobów uprawy roślin i hodowli zwierząt (wykluczających nadmierne stosowanie środków chemicznych i masową produkcję zwierząt) oraz bezpiecznej i zdrowej żywności³⁷.

Jak już wspomniano, postulaty Via Campesina z trudem przebijały się przez mur społeczności międzynarodowej, gdyż organizacja nie miała zdolności prawnej w świetle prawa międzynarodowego. Do pierwszej poważnej

³² <https://viacampesina.org/en/ii-international-conference-of-the-via-campesina-tlaxcala-mexico-april-18-21/> [dostęp: 29.02.2024].

³³ Ibidem.

³⁴ Bangalore Declaration of the Via Campesina, 6.10.2000, <https://viacampesina.org/en/bangalore-declaration-of-the-via-campesina/> [dostęp: 29.02.2024].

³⁵ Declaration of The Via Campesina's Fourth International Conference, Sao Paulo 14.06.2004, <https://viacampesina.org/en/declaration-of-the-via-campesinas-fourth-international-conference-19th-june/> [dostęp: 29.02.2024].

³⁶ *Report of the VI International Conference of La Via Campesina, Jakarta 9–13.06.2013*, s. 23, <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2014/02/EN-VITHCONF-2014.pdf> [dostęp: 29.02.2024].

³⁷ Call of the VI Conference of La Via Campesina – Egidio Brunetto (June 9–13, 2013), <https://viacampesina.org/en/the-jakarta-call/> [dostęp: 29.02.2024]; Declaration of Euskal Herria, w: *Report of the 7th Conference La Via Campesina. Euskal Herria/Basque Country, July 2017*, <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2018/04/EN-rev7-lowres.pdf> [dostęp: 29.02.2024].

konfrontacji w walce o pozycję w porządku międzynarodowoprawnym doszło podczas Światowego Szczytu Żywnościowego w Rzymie w 1996 r., gdy przedstawiciele Via Campesina, nie mając zgody na udział w szczycie, zorganizowali równoległą konferencję w tym samym czasie i miejscu. Mimo szerokiej reprezentacji organizacji rolniczych z 82 państw Via Campesina nie mogła przez długi czas uczestniczyć w oficjalnych forach międzynarodowych zajmujących się rolnictwem (np. FAO). Coraz większy nacisk organizacji związany z koniecznością opracowania konwencji w sprawie suwerenności żywnościowej, szczególnie widoczny podczas krytykowanej przez Via Campesina Rundy WTO w Doha, spowodował, że głos rolników zaczął być słyszalny w ONZ i FAO. W 2004 r. Sekretarz Generalny ONZ otrzymał od Via Campesina prośbę dotyczącą rozważenia projektu takiej konwencji. W 2008 r. Via Campesina złożyła natomiast w Radzie Praw Człowieka ONZ projekt deklaracji w sprawie praw rolników. Ostatecznie deklaracja została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ na 55. sesji 17 grudnia 2018 r.³⁸

4. Organizacja Narodów Zjednoczonych

Deklaracja w sprawie praw rolników niewątpliwie dotyczy gospodarstw rodzinnych. W art. 1 zdefiniowano bowiem rolnika (*peasant*) jako osobę prowadzącą małe gospodarstwo rolne w oparciu o pracę członków rodziny, szczególnie związaną z ziemią. Na podstawie deklaracji państwa powinny respektować prawa rolników określone w omawianym dokumencie, w tym podjąć odpowiednie kroki legislacyjne w tym celu oraz w celu zachowania bioróżnorodności i wiedzy tradycyjnej. Państwa powinny także zapobiegać niebezpieczeństwom dla praw rolników wynikającym z obrotu organizmami genetycznie modyfikowanymi (art. 20). Do praw potwierdzonych przez deklarację należy zaliczyć w szczególności: zakaz dyskryminacji rolniczek (art. 4), prawo dostępu do zasobów naturalnych (art. 5), prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa (art. 6), prawo do podmiotowości i przemieszczania się (art. 7), prawo do wolności myśli sumienia i wyznania, prawo do demonstrowania sprzeciwu przeciwko naruszaniu praw człowieka (art. 8), prawo

³⁸ Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2018 73/165, The United Nations Declaration of the Rights of Peasants and other People working in Rural Areas, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n18/448/99/pdf/n1844899.pdf?token=kMF87y-DVRQx0lzInP8&fe=true> [dostęp: 2.03.2024]. Wcześniej, 28 września 2018 r., rezolucję o tej samej nazwie przyjęła Rada Praw Człowieka ONZ, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/297/76/pdf/g1829776.pdf?token=ReNRVJ8I4li8BcHdA6&fe=true> [dostęp: 2.03.2024].

do zrzeszania się (art. 9), prawo do udziału w opracowywaniu i wdrażaniu odpowiednich polityk, programów i projektów (art. 10), prawo do informowania o czynnikach związanych z produkcją i dystrybucją produktów rolnych (art. 11), prawo do sprawiedliwego sądu i odszkodowania, w tym w sprawach arbitralnego pozbawiania ziemi lub zasobów naturalnych (art. 12), prawo do pracy (art. 13–14), prawo do żywności (art. 15), prawo do odpowiedniego standardu życia (art. 16), prawo do ziemi (art. 17), prawo do zachowania i ochrony środowiska, produkcyjnych zdolności ziemi oraz zasobów naturalnych (art. 18), prawo do nasion i ochrony tradycyjnej wiedzy (art. 19), prawo do wody (art. 21), prawo do zabezpieczenia społecznego (art. 22), prawo do zdrowia (art. 23), prawo do zamieszkania (art. 24), prawo do doszkalania w zakresie rolnictwa (art. 25), prawo do zachowania i kultywowania własnej kultury (art. 26).

Wyrazem zainteresowania Organizacji Narodów Zjednoczonych rolnictwem rodzinnym były, poza wyżej wskazaną deklaracją, inicjatywy dotyczące proklamowania Międzynarodowego Roku Rolnictwa Rodzinnego (2014)³⁹ oraz Dekady ONZ w zakresie Rolnictwa Rodzinnego (2019–2028)⁴⁰. Szczególnie ta ostatnia ma się wpisywać, zgodnie z preambułą, w implementację Celów Zrównoważonego Rozwoju ONZ (SDG 2 – Zero Hunger), które obejmują „podwojenie do 2023 r. produktywności i dochodów małych producentów, w szczególności kobiet, ludów tubylczych, właścicieli gospodarstw rodzinnych, pasterzy i rybaków, w tym poprzez bezpieczny i równy dostęp do ziemi, inne produktywne zasoby i nakłady, wiedzę, usługi finansowe, rynki i możliwości dla wartości dodanej i zatrudnienie poza rolnictwem”⁴¹. W rezolucji w sprawie Dekady ONZ Zgromadzenie Ogólne „zachęca” państwa do „rozwijania, poprawy i wdrażania polityk publicznych w zakresie rolnictwa rodzinnego i dzielenia się z innymi państwami swoimi doświadczeniami i praktykami”.

³⁹ Resolution 66/222 adopted by the General Assembly on 22 December 2011, International Year of Family Farming, 2014, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n11/472/14/pdf/n1147214.pdf?token=XIEkWc64KpyJhdJkOE&fe=true> [dostęp: 5.03.2024].

⁴⁰ Resolution 72/239 adopted by the General Assembly on 20 December 2017, United Nations Decade of Family Farming (2019–2028), <https://digitallibrary.un.org/record/1479766> [dostęp: 5.02.2024].

⁴¹ Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf [dostęp: 5.03.2024]; Putting Family Farmers at the Center to Achieve the SDGs, FAO 2019, <https://www.fao.org/documents/card/fr/c/CA4532EN/> [dostęp: 6.03.2024].

5. Organizacja ds. Wyżywienia i Rolnictwa oraz Międzynarodowy Fundusz Rozwoju Rolnictwa

Implementacja Dekady spoczęła na barkach FAO oraz Międzynarodowego Funduszu Rozwoju Rolnictwa (IFAD), które powołały w tym celu wspólny sekretariat. Wdrażanie Dekady Rolnictwa Rodzinnego ONZ ma, zgodnie z założeniami FAO i IFAD, opierać się na siedmiu filarach obejmujących:

1) budowanie i wzmacnianie polityk wspierających, inwestycji i instytucjonalnych ram dla rolnictwa rodzinnego na poziomie krajowym, regionalnym i globalnym;

2) wspieranie młodych rolników i „generacyjnego zrównoważenia” w rolnictwie rodzinnym;

3) promowanie równości płci w rolnictwie rodzinnym;

4) wzmacnianie organizacji rolniczych;

5) poprawę socjalno-ekonomicznej pozycji rolników rodzinnych;

6) promowanie zrównoważenia rolnictwa rodzinnego w kontekście „klimatoodpornych” systemów żywnościowych;

7) wzmacnianie wielowymiarowości rolnictwa rodzinnego w kontekście ochrony bioróżnorodności⁴².

Zgodnie z ostatnim raportem FAO i IFAD dwanaście państw zatwierdziło krajowe plany działania w sprawie rolnictwa rodzinnego⁴³. Na etapie opracowywania takich planów jest natomiast czternaście krajów. Ponadto powstały trzy regionalne i subregionalne plany działania. W procesach dialogu zaangażowanych było ponad 2625 odpowiednich podmiotów, w tym 1853 organizacje i federacje rolników rodzinnych. Powstało lub rozwinęło się co najmniej 80 międzysektorowych mechanizmów koordynacji. Wprowadzono łącznie 262 polityki, przepisy ustawowe i wykonawcze, opracowane i zatwierdzone do wspierania rolnictwa rodzinnego. W raporcie podkreślono, że Dekada ONZ przyczyniła się do zmian w polityce rolnej w co najmniej 77 państwach⁴⁴.

⁴² United Nations Decade of Family Farming 2019–2028 – Global Action Plan, FAO-IFAD 2019, s. 15–18, <https://www.fao.org/3/ca4672en/CA4672EN.pdf> [dostęp: 5.03.2024]; S. Blondeau, A. Korzenszky, *Family Farming*, „Legal Brief” 2022, t. 8 (FAO).

⁴³ Znamienne jest, że część tych państw to kraje południowoamerykańskie, co nie koniecznie musi wynikać z inicjatyw FAO i IFAD, lecz niewiążącego modelu *family farming* Parlamentu Ameryki Łacińskiej (J. Vapnek, P. Boaz, *Legislative and Regulatory Frameworks for Family Farming*, „FAO Legal Papers” 2021, nr 108, s. 14).

⁴⁴ Implementation of the United Nations Decade of Family Farming (2019–2028), Note by the Secretary-General, 27.07.2023, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/234/49/pdf/n2323449.pdf?token=2gCOFoD17743YZ43MD&fe=true> [dostęp: 5.03.2024].

* * *

Od czasów, w których Profesor Aleksander Lichorowicz pisał o rodzinnych gospodarstwach rolnych, upłynęły ponad trzy dekady. Niewątpliwe ewolucja podejścia do rolnictwa rodzinnego wiązała się w tym czasie ze zmianami podyktowanymi globalnym ociepleniem, ochroną bioróżnorodności i zrównoważonym rozwojem⁴⁵. Dlatego rolnictwo rodzinne nie jest już tylko domeną prawa krajowego, ale także prawa międzynarodowego, zwłaszcza w ramach Celów Zrównoważonego Rozwoju ONZ. Nie oznacza to jednak, że sytuacja w tym czasie uległa w skali globalnej polepszeniu. Model gospodarstwa rodzinnego, od którego zaczynała się w istocie historia rolnictwa i który przetrwał do XX wieku, przegrywa w konkurencji z modelem przedsiębiorstwa rolnego. Taka sytuacja ma źródła nie tylko w prawie krajowym, ale także w rozwiązaniach przyjmowanych na poziomie międzynarodowoprawnym. Kluczową rolę w tej tendencji odgrywały i nadal odgrywają regulacje WTO przyjęte w następstwie Rundy Urugwajskiej⁴⁶. Nie ulega wątpliwości, że jako *hard law* mają one decydujący wpływ na rozwój przedsiębiorstw (korporacji) rolnych kosztem rolnictwa rodzinnego. Taki stan rzeczy pogłębia jednocześnie polityka międzynarodowych instytucji i programów finansowych, w tym Banku Światowego i IFAD, które mimo pozornego zainteresowania rolnictwem rodzinnym przyczyniają się w szczególności do procesu grabieży ziemi ze szkodą dla gospodarstw rodzinnych w państwach Południa.

Ten stan rzeczy, w którym ponadnarodowe korporacje rolne i spożywcze forsowały model przedsiębiorstwa rolnego, wywołał falę protestów ze strony rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne. W odpowiedzi na „twarde” regulacje WTO zaczął się rozwijać ruch chłopski w postaci Via Campesina, początkowo ignorowany przez uznane podmioty prawa międzynarodowego, z czasem jednak coraz bardziej dostrzegalny i akceptowany, niejako na skutek głośniejszych postulatów, na oficjalnym forum społeczności międzynarodowej, a przede wszystkim pod auspicjami ONZ. Można powiedzieć, że z argumentami Via Campesina trzeba było się zmierzyć w czasach zglobalizowanej komunikacji. Tym samym, pod naporem opinii publicznej, powstały inicjatywy ONZ w postaci Międzynarodowego Roku

⁴⁵ M.J. Wender, *Goodbye Family Farms and Hello Agribusiness: The Story of How Agricultural Policy is Destroying the Family Farm and the Environment*, „Villanova Environmental Law Journal” 2011, t. 22, s. 148–160.

⁴⁶ O. de Schutter, *International Trade in Agriculture and the Right to Food*, „Dialogue on Globalization” 2009, nr 46, s. 46.

Rolnictwa Rodzinnego (2014) oraz Międzynarodowej Dekady Rolnictwa Rodzinnego (2019–2028).

Problem sprowadza się do tego, że w odpowiedzi na zobowiązania WTO (*hard law*) opracowano szereg rozwiązań o charakterze *soft law* z Celami Zrównoważonego Rozwoju i Deklaracją ONZ Praw Rolników na czele. Inicjatywy podejmowane w ramach Międzynarodowej Dekady Rolnictwa Rodzinnego przez FAO i IFAD w istocie jedynie „zachęcają” państwa do rozwijania polityki sprzyjającej gospodarstwu rodzinnemu. Można powiedzieć, że na razie wysiłki Via Campesina kończą się na forum społeczności międzynarodowej (międzyrządowym i organizacji międzynarodowych) na „pięknych sloganach”, w tym na potwierdzeniu praw rolników, które w istocie są jedynie powtórzeniem międzynarodowo uznanych praw znanych wcześniej. Realny efekt jest raczej mierny i sprowadza się do dwunastu krajowych planów rozwoju rolnictwa rodzinnego.

Wynika to z tego, że oficjalna argumentacja państw WTO uzależnia globalne bezpieczeństwo żywnościowe i klimatyczne od rozwoju przedsiębiorstw rolnych⁴⁷. Przeciwnicy takiego myślenia twierdzą natomiast, że bezpieczeństwo żywnościowe zależy od suwerenności żywnościowej, utożsamianej z rolnictwem rodzinnym, które jest jednocześnie neutralne klimatycznie⁴⁸, natomiast polityka WTO pogłębia kryzys żywnościowy, szczególnie na Południu⁴⁹. Nie wdając się we wspomniany wcześniej spór, warto zaproponować, niejako jako przeciwwagę dla reżimu WTO, „twarde” regulacje wprowadzające w życie drugą opcję, czyli projekt konwencji międzynarodowej w sprawie ochrony rolnictwa rodzinnego w kontekście zmian klimatu. Jest to o tyle dobry moment, że sprzyja temu dyskusja zainicjowana przez Via Campesina na forum ONZ i FAO. Należy wyjść poza złudne i bliżej niedookreślone ramy *soft law*, które tylko pozornie rekompensują postulaty rosnącego w siłę globalnego ruchu chłopskiego, i zwiększyć nacisk na państwa – jako główne podmioty odpowiedzialne za ochronę rolnictwa rodzinnego – poprzez wdrażanie instrumentów *hard law*.

⁴⁷ T. Srogosz, *Międzynarodowe prawo...*, s. 180.

⁴⁸ M.A. Altieri, *Small Farms as a Planetary Ecological Asset: Five Key Reasons Why We Should Support the Revitalisation of Small Farms in the Global South*, Peneng 2008, s. 5–13; M. Halamska, *Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity*, „Wiś i Rolnictwo” 2014, nr 2 (163), s. 34.

⁴⁹ C.G. Gonzalez, *Institutionalizing Inequality: The WTO Agreement on Agriculture, Food Security, and Developing Countries*, „Columbia Journal of Environmental Law” 2002, t. 27, s. 476.

BIBLIOGRAFIA

- Altieri M.A. (2008), *Small Farms as a Planetary Ecological Asset: Five Key Reasons Why We Should Support the Revitalisation of Small Farms in the Global South*, Penang.
- Blondeau S., Korzenszky A. (2022), *Family Farming*, „Legal Brief” t. 8 (FAO).
- Correa C. (2012), *TRIPS-related Patent Flexibilities and Food Security: Options for Developing Countries. Policy Guide*, QUNO-ICTSD, <https://quno.org/resource/2012/9/trips-relatedpatent-flexibilities-and-food-security-options-developing-countries>.
- Cotula L., Vermuelen S., Leonard R., Keeley J. (2009), *Land Grab or Development Opportunity? Agricultural Investment and International Land Deals in Africa*, FAO-IIED-IFAD.
- Deininger K., Byerlee with D., Lindsay J., Norton A., Selod H., Sticklers M. (2011), *Rising Global Interest in Farmland: Can It Yield Sustainable and Equitable Benefits?*, Washington DC.
- Faraoni V. (2021), *Rethinking the Right to Food: How the Food Sovereignty Movement (Via Campesina) Challenges the Human Rights System*, Padova.
- Gonzalez C.G. (2002), *Institutionalizing Inequality: The WTO Agreement on Agriculture, Food Security, and Developing Countries*, „Columbia Journal of Environmental Law” t. 27.
- Gulali N., *The World Bank in Africa: An Analysis of World Bank Aid and Programmes in Africa and Their Impact*, <https://www.realityofaid.org/wp-content/uploads/2018/12/1-The-World-Bank-in-Africa-An-analysis-of-World-Bank-aid-and-programmes-in-Africa-and-their-impact.pdf>.
- Halamska M. (2014), *Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (163).
- Johnson H. (2018), *International Agricultural Law and Policy: A Rights-Based Approach to Food Security*, Cheltenham.
- Késmárki-Gally Sz.E., Fenyvesi L. (2012), *Tendencies and Challenges in Global Agriculture*, „Problems of World Agriculture” nr 12 (3).
- Lichorowicz A. (1996), *O instytucji rodzinnego gospodarstwa rolnego*, „Rejent” nr 7/8.
- Lichorowicz A. (2000), *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok.
- Łukaszewicz A. (2012), *Grabież ziem uprawnych (land grabbing) jako nowa forma imperializmu*, „Wieś i Rolnictwo” nr 4 (157).
- Martínez-Torres M.E., Rosset P.M. (2010), *La Via Campesina: the Birth and Evolution of a Transnational Social Movement*, „The Journal of Peasant Studies” t. 37 (1).
- Mittal A., Kawaai M., *Freedom to Trade? Trading Away American Family Farms*, <https://www.oaklandinstitute.org/freedom-trade-trading-away-american-family-farms>.
- Oke E.K. (2020), *Do Agricultural Companies that Own Intellectual Property Rights on Seeds and Plant Varieties have a Right-to-Food Responsibility?*, „Science, Technology & Society” t. 25.
- Pastuszko R. (2017), *Land grabbing. Podstawowe zagadnienia prawne*, „Studia Iuridica Lublinensia” t. 26, nr 1.
- Ritchie M., Dawkins K. (2000), *WTO Food and Agricultural Rules: Sustainable Agriculture and Human Rights to Food*, „Minnesota Journal of Global Trade” t. 9.
- Schutter O. de (2009), *International Trade in Agriculture and the Right to Food*, „Dialogue on Globalization” nr 46.

- Schutter O. de (2009), *Seed Policies and the Right to Food: Enhancing Agrobiodiversity and Encouraging Innovation, A/64/170. Report presented to the UN General Assembly (64th session)*.
- Srogosz T. (2011), *Political Rights in Law and Practice of the World Bank*, w: B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Bauknecht, G. Dammacco (red.), *Human Rights, Spriritual Values and Global Economy*, South Jordan.
- Srogosz T. (2020), *Międzynarodowe prawo żywnościowe*, Warszawa.
- Vapnek J., Boaz P. (2021), *Legislative and Regulatory Frameworks for Family Farming*, „FAO Legal Papers” nr 108.
- Wender M.J. (2011), *Goodbye Family Farms and Hello Agribusiness: The Story of How Agricultural Policy is Destroying the Family Farm and the Environment*, „Villanova Environmental Law Journal” t. 22.